

تأمین مالی خرد اسلامی و نقش آن در تقویت عدالت و رضایت اجتماعی در نظام بانکی کشور

محسن عبدالهی*

حسین میسمی**

۱. مقدمه

اهداف بی‌تفاوت و یا کم‌توجه باشد. با توجه به این مطلب می‌توان ادعا کرد که تلاش در جهت رفع فقر و تقویت عدل و احسان در جامعه از جمله اهداف اصلی نظام مالی اسلام است. بنابراین لازم است بانکداری و تأمین مالی اسلامی به اهداف اجتماعی خود مانند رفع فقر و توانمندسازی گروه‌های پایین درآمدی توجه ویژه‌ای داشته باشد و از این طریق تلاش کند تا سطوح عدالت و رضایت اجتماعی را در تمامی اقشار جامعه تقویت کند (صدیقی، ۱۳۸۷، ص ۴۴).

بررسی تجارب سایر کشورها در مسأله تقویت عدالت و رضایت اجتماعی در شبکه بانکی، به خوبی نشان می‌دهد که در چند دهه اخیر تجربه‌ای خوب در حوزه ارائه خدمات مالی به گروه‌های پایین درآمدی، تحت عنوان «تأمین مالی خرد»^۱ به وجود آمده است. هدف اصلی این

مروری بر آیات و روایات وارده در حوزه اقتصاد نشان می‌دهد که در اسلام، فقر و بی‌عدالتی‌های اجتماعی پدیده‌هایی مذموم شناخته شده و یکی از اهداف مهم هر نظام اسلامی و به تبع اقتصاد اسلامی (به عنوان یک حوزه علمی)، از بین بردن این موارد و تقویت رضایت اجتماعی از این طریق می‌باشد. از این رو، در جامعه اسلامی لازم است تمامی روابط اقتصادی و مالی به نحوی تنظیم گردد که نظام اقتصادی بتواند در راستای تأمین اهداف مورد نظر اسلام حرکت کند. از طرف دیگر، نظام تأمین مالی اسلامی، به عنوان یکی از ابعاد نظامی جامع‌تر به نام اقتصاد اسلامی، نسبت به تأمین اهداف مورد نظر اسلام در حوزه اقتصاد دارای وظیفه بوده است و نمی‌تواند نسبت به این

* دانشجوی کارشناسی ارشد رشته معارف اسلامی و مدیریت مالی، دانشگاه امام صادق (ع).

** کارشناس ارشد پژوهشی، گروه بانکداری اسلامی، پژوهشکده پولی و بانکی و دانشجوی دکترای رشته معارف اسلامی و اقتصاد، دانشگاه امام صادق (ع).

وام‌دهندگان غیررسمی هستند، اما از طرف دیگر هزینه کمتری نسبت به بازار غیررسمی داشته و بنابراین نرخ بهره کمتری طلب می‌نمایند، در واقع گر چه این نرخ بیشتر از نرخ بازار مالی رسمی است، ولی بسیار کمتر از بازار مالی غیررسمی می‌باشد، ضمن اینکه در زمینه اخذ وثیقه نیز سازوکاری مخصوص به خود دارند و بر خلاف مؤسسات رسمی و بازار غیررسمی که از وام‌گیرندگان وثیقه دریافت می‌کنند، از سازوکار ضمانت گروهی، جهت تضمین بازپرداخت وام‌ها استفاده می‌کنند. بنابراین در مؤسسات تأمین مالی خرد، تضمین گروهی، جایگزین وثیقه (چیزی که معمولاً فقرا فاقد آن هستند و به همین دلیل هم از دسترسی به منابع اعتباری رسمی محروم می‌شوند) می‌شود (طغیانی، ۱۳۸۵، ص ۲۱۰).

از طرفی این یک واقعیت است که تجربه تأمین مالی خرد اسلامی در چند دهه اخیر رو به رشد بوده است و بر اساس آمارهای موجود، در حال حاضر این نوع خاص از تأمین مالی در اشکال گوناگون و متفاوت، در اغلب کشورهای در حال توسعه (و بعضاً توسعه یافته) جریان دارد.^۴ به عنوان نمونه، بانک گرامین در کشور بنگلادش، به عنوان مؤسسه پیشرو در حوزه تأمین مالی خرد، در سال ۱۹۷۶ فعالیت‌های خود را شروع کرد و توانست به نحوی در طول سه دهه فعالیت‌های خود را توسعه دهد که در سال ۲۰۰۶ مؤسس بانک، پروفیسور محمد یونس، جایزه صلح نوبل را به دلیل فعالیت در زمینه تأمین مالی خرد دریافت کرد. بررسی آمار و ارقام ارائه شده نشان می‌دهد که این مؤسسه با رشد ۱۱۳/۵ درصدی وام‌هایش روبه‌رو گردیده و حجم وام‌های خرد ارائه شده توسط این مؤسسه از ۲۲۹/۱۴ میلیون دلار در سال ۲۰۰۱ به ۴۴۸/۴۱ میلیون دلار در سال ۲۰۰۹ افزایش یافته است (احمد، ۲۰۰۹، ص ۱۳).

می‌توان ادعا کرد که دلیل اصلی موفقیت و توسعه تأمین مالی خرد آن است که این نوع تأمین مالی بر دو رکن اساسی استوار است که می‌توان آنها را نقاط قوت اصلی این نوع تأمین مالی در نظر گرفت. این دو پایه مهم عبارت‌اند از «وام‌دهی گروهی»^۵ و «ایجاد فشار درونی»^۶. منظور از وام‌دهی گروهی آن است که در ساختار تأمین مالی خرد، افراد به انتخاب خود به گروه‌های مختلف دسته‌بندی شده و وام‌دهی به این گروه‌ها انجام می‌شود. ساختار انگیزشی نیز به نحوی تنظیم می‌گردد تا وام‌دهی به هر یک از اعضای گروه مشروط به بازپرداخت وام دریافت شده توسط سایر اعضا گردیده و از این طریق چالش وثیقه که یکی از معضلات اصلی فقرا در زمینه دریافت تأمین مالی است،

نظام تأمین مالی اسلامی، به عنوان یکی از ابعاد نظامی جامع‌تر به نام اقتصاد اسلامی، نسبت به تأمین اهداف مورد نظر اسلام در حوزه اقتصاد دارای وظیفه بوده و نمی‌تواند نسبت به این اهداف بی تفاوت و یا کم‌توجه باشد

نوع تأمین مالی، ارائه خدمات به افرادی است که به دلایل مختلف نمی‌توانند از تسهیلات بانکی استفاده کنند.

به نظر می‌رسد تجربه مذکور این توانایی را دارد که به صورت بومی شده و در چارچوب قانون بانکداری بدون ربا در کشور مورد استفاده قرار گیرد. در این تحقیق تلاش می‌شود تا ضمن معرفی تأمین مالی خرد اسلامی و ویژگی‌های آن، ضرورت تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی در کشور در کنار صندوق‌های قرض‌الحسنه و یا حتی فراهم نمودن زمینه‌های تبدیل صندوق‌های قرض‌الحسنه (و یا بانک قرض‌الحسنه) به مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی مورد بحث قرار گیرد.

۲. تعریف و ویژگی‌های تأمین مالی خرد متعارف

می‌توان تأمین مالی خرد را به عنوان سازوکار عرضه خدمات مالی گوناگون به گروه‌های با درآمد پایین، مانند صنعت‌گران، کشاورزان و پیمانکاران خرد تعریف نمود. این افراد معمولاً به دلیل اینکه دارای رتبه اعتباری^۲ پایین تری می‌باشند، مورد توجه بانک‌ها و سایر مؤسسات مالی متعارف، قرار نمی‌گیرند. علاوه بر این، به دلیل بالابودن هزینه نظارت و ارزیابی در زمینه ارائه وام‌های خرد، چالش وثیقه و احتمال بالای نکولی که برای فقرا وجود دارد، بانک‌ها و مؤسسات مالی معمولاً از ارائه وام‌های خرد به افراد مذکور خودداری می‌کنند (کلیم و احمد، ۲۰۰۹، ص ۳).

از حیث جایگاه، مؤسسات تأمین مالی خرد متعارف (که از طریق قرارداد قرض و پرداخت و دریافت بهره فعالیت می‌کنند) بین بازار مالی رسمی (نظیر بانک‌ها و مؤسسات مالی و اعتباری) و بازار مالی غیررسمی قرار گرفته و لذا برخی ویژگی‌های هر یک از این دو بازار را در خود جای داده‌اند. به عنوان نمونه نهادهای تأمین مالی خرد، نسبت به مؤسسات رسمی، دسترسی بیشتری به خدمات مالی برای گروه‌های پایین درآمدی ایجاد می‌کنند و از این جهت شبیه

از حیث جایگاه، مؤسسات تأمین مالی خرد متعارف بین بازار مالی رسمی و بازار مالی غیررسمی، قرار گرفته و لذا برخی ویژگی‌های هر یک از این دو بازار را در خود جای داده‌اند

استفاده مناسب شود.

۳. تعریف و ویژگی‌های تأمین مالی خرد اسلامی

گرچه تعاریف مختلفی برای تأمین مالی خرد اسلامی ارائه شده است، اما می‌توان در مجموع تعریف زیر را در رابطه با تأمین مالی خرد اسلامی ارائه کرد: «ارائه وام نقدی و یا غیرنقدی بر اساس عقود اسلامی و در جهت اهداف اقتصاد اسلامی به کارفرمایان فقیر به منظور راه‌اندازی و یا حفظ^۲ یک فعالیت تجاری» (اسمولو، ۲۰۰۷، ص ۶).

به لحاظ ویژگی‌ها و مشخصات نیز، گرچه میان تأمین مالی خرد اسلامی و تأمین مالی خرد متعارف تشابهات گوناگونی وجود دارد (مثلاً وام‌دهی گروهی)، اما تفاوت‌های مشخصی نیز قابل ارزیابی است که نمی‌توان از آن غافل بود. در زیر به برخی از مهم‌ترین این تفاوت‌ها اشاره می‌شود:

الف) حذف بهره

مسئله مهم‌ترین چالش تأمین مالی خرد متعارف مسأله بهره است. در واقع مؤسسات تأمین مالی خرد متعارف وام‌دهی خود را بر اساس دریافت بهره انجام می‌دهند و به نظر می‌رسد که معمولاً درصد بهره دریافتی بالاتر از نرخ‌های بهره معمول در اقتصاد است. به عنوان نمونه برخی از تحقیقات نشان داده‌اند که حتی در کشور بنگلادش که در زمینه تأمین مالی خرد پیشرو می‌باشد، اکثر مؤسسات نرخ بهره‌ای در حدود ۲۵ تا ۳۰ درصد بر فقرا تحمیل می‌کنند. برخی دیگر از تحقیقات نیز ضمن بررسی تجربه تعدادی از مؤسسات تأمین مالی خرد، نشان می‌دهند که اگر علاوه بر نرخ‌های بهره‌ای که در تأمین مالی خرد متعارف به صورت صریح دریافت می‌شود، نرخ‌ها و هزینه‌های دریافتی به صورت غیرمستقیم نیز محاسبه گردد، آنگاه نرخ بهره‌ای که واقعاً از فقرا دریافت می‌شود، در حدود ۴۰ درصد می‌باشد که بسیار بیشتر از نرخ‌های بهره‌ای است که در بانک‌های متعارف از متقاضیان تسهیلات دریافت می‌گردد، گرچه همچنان از نرخ بهره در بازارهای غیررسمی

برطرف گردد (به عبارت دیگر مؤسسه تأمین مالی خرد هیچ وثیقه‌ای دریافت نمی‌کند). منظور از فشار درونی آن است که در ساختار تأمین مالی خرد، ضوابط به نحوی تنظیم می‌گردد که اعضای گروه خود به خود یکدیگر را به انجام بازپرداخت ترغیب کرده و در این زمینه به نیروی خارجی و بیرونی نیازی نیست.

به نظر می‌رسد وجود دو ویژگی مذکور در تأمین مالی خرد، تضمین می‌کند که تسهیلات تخصیص یافته به هدف مورد نظر اصابت کند. ضمن اینکه مسئولیت مشترکی که در اثر این دو ویژگی ایجاد می‌گردد، باعث کاهش ریسک می‌شود، چرا که اولاً، سبب می‌شود که گروه، اعضای بدحساب را در میان خود نپذیرند و این هزینه انتخاب ناصحیح در اعطای تسهیلات را کاهش می‌دهد. ثانیاً، این شیوه انگیزه‌ای در میان اعضا ایجاد می‌کند تا مراقب باشند که عضو تسهیلات‌گیرنده، وام را به مصارف تعیین شده برساند، زیرا باید بتواند آن را بازپرداخت کند. ثالثاً، باعث می‌شود تا اعضای گروه، افرادی که وام خود را نپرداخته‌اند را تحت فشار قرار داده و حتی پرداخت بدهی‌های آنها را بر عهده گیرند که این موضوع نیز سبب حذف هزینه عدم بازپرداخت تسهیلات می‌گردد (طغیانی، ۱۳۸۵، ص ۲۱۵).

علی‌رغم نقاط قوتی که می‌توان برای تأمین مالی خرد متعارف مطرح کرد، چالش‌هایی نیز در این الگو وجود دارد که استفاده کامل از این تجربه در چارچوب اسلامی را با چالش مواجه می‌سازد. یکی از مهم‌ترین این چالش‌ها مسأله بهره (اصل دریافت و پرداخت بهره و همچنین بالابودن نرخ‌های بهره) است. در واقع مؤسسات تأمین مالی خرد متعارف تجهیز و تخصیص منابع خود را بر اساس دریافت و پرداخت بهره انجام می‌دهند و به نظر می‌رسد که معمولاً درصد بهره دریافتی توسط این مؤسسات بالاتر از نرخ‌های بهره معمول در اقتصاد است.

همان‌طور که ملاحظه گردید، تأمین مالی خرد متعارف (همانند بانکداری متعارف) دارای نقاط قوت و ضعف مشخصی می‌باشد که این خود ضرورت طرح مفهوم «تأمین مالی خرد اسلامی» را که هدف آن حداکثر بهره‌برداری از نقاط قوت تأمین مالی خرد متعارف و در عین حال مبرا بودن از چالش‌های آن می‌باشد، توجیه می‌کند. در زیر مفهوم تأمین مالی خرد اسلامی به عنوان جایگزینی برای تأمین مالی خرد بهره‌محور (متعارف) مورد بررسی قرار گرفته است و ویژگی‌های این نوع تأمین مالی نیز مورد بحث قرار می‌گیرد. در انجام این کار تلاش می‌شود از ادبیات تولیدشده توسط متفکرین اقتصاد و مالیه اسلامی نیز

این عقود شامل دو مورد یعنی معاملات سلف و جعاله می‌گردد. - قرض الحسنه: در این عقد مؤسسه مالی منابعی که در اختیار دارد را بر اساس عقد قرض الحسنه در اختیار بنگاه تولیدی و یا خانوار نیازمند قرار داده و تنها به گرفتن کارمزد بانکی اکتفا می‌کند.

ج) استفاده از عقود و نهادهای اسلامی در تجهیز منابع

مؤسسات تأمین مالی خرد متعارف منابع مالی خویش را یا از طریق سپرده‌پذیری بر اساس عقد قرض و پرداخت بهره انجام می‌دهند و یا از منابع بیرونی (مثلاً کمک‌های دولتی و یا بین‌المللی) استفاده می‌کنند، اما در مقابل، مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی از عقود اسلامی در جذب سپرده‌ها نیز استفاده می‌کنند. علاوه بر این می‌توانند از نهادهای اقتصادی اسلام به منظور تأمین منابع خویش استفاده کنند. منابعی چون وقف، قرض الحسنه، خمس، زکات، انفال، فیء و غیره.^{۱۲} بنابراین واضح است که منابع تجهیز درآمد برای مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی منابع رایگان می‌باشند و مؤسسات در قبال آنها تعهدی ندارند.

د) توجه به پایین‌ترین گروه‌های درآمدی

همان‌طور که تحقیقات تأمین مالی خرد نشان می‌دهند، معمولاً مؤسسات تأمین مالی خرد متعارف به گروه‌های ضعیف‌تر فقرا (فقیرترین فقرا^{۱۳}) توجهی نمی‌کنند. توجهی نیز که در این رابطه ارائه می‌شود آن است که: «ارائه تأمین مالی خرد به گروه‌های به شدت فقیر نه تنها باعث نجات آنها نمی‌شود، بلکه به علت عدم توانایی در بازپرداخت، باعث می‌شود هر چه بیشتر مدیون گردیده و در آینده فقیرتر گردند». اما در نظام اقتصاد اسلامی با توجه به نهادهای اسلامی که وجود دارد (مانند زکات و قرض الحسنه)، مؤسسات تأمین مالی خرد می‌توانند به منظور حمایت از گروه‌های به شدت فقیر در موقیعت بهتری قرار گیرند؛ به عبارت دیگر، مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی توانایی ارائه خدمات مالی به پایین‌ترین گروه‌های درآمدی را نیز دارند، این خود نقش مهمی در تقویت معیارهای عدالت و رضایت اجتماعی در نظام بانکی دارد (کرانشاوی^{۱۴}، ۲۰۰۷، ص ۸).

ه) تمایز بین تسهیلات تولیدی و مصرفی

یکی از ویژگی‌های مهم مؤسسات تأمین مالی خرد در کل و مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی به طور خاص آن است که هنگام اعطای تسهیلات به افراد، معمولاً به این مطلب که این تسهیلات با اهداف مصرفی دریافت می‌شود و یا قرار است فرد از این وام به عنوان سرمایه استفاده کرده و تلاش کند در آینده کالا یا خدمتی ارائه نماید، تمایز قائل می‌شوند؛ به عبارت دیگر، مؤسسه تأمین مالی خرد اسلامی، بین

دلیل اصلی موفقیت و توسعه تأمین مالی خرد آن است که این نوع از تأمین مالی بر دو رکن اساسی استوار است: «وام‌دهی گروهی» و «ایجاد فشار درونی»

پایین‌تر است (منان^{۱۵}، ۲۰۰۷، ص ۱۲).

ب) استفاده از عقود اسلامی در تخصیص منابع

تأمین مالی متعارف به طور عمده بر اساس قرارداد قرض و دریافت بهره (ربا) انجام می‌شود، اما با توجه به حرمت ربا در اقتصاد اسلامی، لازم است در ارائه تأمین مالی خرد اسلامی از عقود مختلفی که در نظام مالی اسلام وجود دارد، استفاده شود. عقود مذکور را که در بانک‌های اسلامی به منظور ارائه تسهیلات مورد استفاده قرار می‌گیرد، می‌توان در چهار گروه کلی تقسیم‌بندی نمود (موسویان، ۱۳۸۳، ص ۱۶۶-۱۷۵):

- عقود مشارکتی: در این عقود مؤسسه مالی تمام یا بخشی از سرمایه مورد نیاز به منظور انجام یک فعالیت اقتصادی (تولیدی، تجاری و یا خدماتی) را تأمین می‌کند و در نهایت و بر اساس قراردادی که با کارفرما منعقد کرده است، سود فعالیت تقسیم می‌گردد. این عقود در نظام بانکداری بدون ربا^{۱۶} عبارت‌اند از: مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مزارعه و مساقات.

- عقود مبادله‌ای با بازدهی ثابت: در این دسته از عقود مؤسسه تمام یا بخشی از سرمایه مورد نیاز به منظور انجام فعالیت اقتصادی و یا برطرف‌نمودن نیاز یک خانوار را تأمین می‌کند، با این تفاوت که بعد از انعقاد قرارداد و قبل از انجام فعالیت اقتصادی سود مؤسسه معلوم و معین است. بنابراین تحولات آتی اقتصاد و یا تغییرات ایجادشده در طرح اقتصادی مورد نظر، ارتباطی به سود و مطالبات مؤسسه پیدا نمی‌کند. این عقود عبارت‌اند از: فروش اقساطی، خرید دین و اجاره به شرط تملیک.

- عقود مبادله‌ای با بازدهی متغیر: در این عقود نیز مؤسسه بخشی از سرمایه مالی مورد نیاز برای انجام یک فعالیت اقتصادی و یا پول مورد نیاز یک خانوار را تأمین می‌کند. به مقتضای ماهیت این عقود، سود مؤسسه متغیر بوده و بستگی به تحولات اقتصادی و یا قیمت‌های نسبی در بازار واقعی دارد، حتی احتمال آن می‌رود که سودی برای مؤسسه رخ نداده، بلکه متحمل ضرر نیز گردد.^{۱۱}

علی‌رغم نقاط قوتی که می‌توان برای تأمین مالی خرد متعارف مطرح کرد، چالش‌هایی نیز در این الگو وجود دارد که استفاده کامل از این تجربه در چارچوب اسلامی را با چالش مواجه می‌سازد

امداد امام خمینی (ره) و تعاونی‌های اعتباری.

ج) نهادهای بین‌المللی: دفتر عمران ملل متحد، صندوق بین‌المللی توسعه کشاورزی و سازمان بین‌المللی آکندن.^{۱۷} نکته‌ای که لازم است در این قسمت به آن توجه ویژه داشت این است که تأمین مالی خرد اسلامی در کشور به طور عمده به قرض‌الحسنه چه در تجهیز منابع و چه در تخصیص آن محدود شده است. این در حالی است که ضرورتی به محدود نمودن تأمین مالی خرد اسلامی به عقد قرض‌الحسنه وجود ندارد. بلکه با توجه به اهمیت قابل توجهی که ارائه خدمات مالی به گروه‌های پایین درآمدی دارد و نقشی که این مسأله می‌تواند در تقویت عدالت و رضایت اجتماعی داشته باشد، می‌توان ضمن استفاده از عقود و نهادهای اسلامی در تأمین مالی و با استفاده از تجارب موفق بین‌المللی در زمینه تأمین مالی خرد، الگوی بومی مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی در کشور را ارائه نمود؛ مؤسساتی که در کنار بانک‌ها و مؤسسات قرض‌الحسنه قرار گرفته و می‌توانند وظیفه تأمین مالی فقرای تولیدی به صورت گروهی را بر عهده گیرند.

۵. ضرورت اقتصادی تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد در کشور

سؤالی که لازم است در این قسمت به آن پاسخ داده شود آن است که با توجه به این مطلب که در حال حاضر در کشور بانک‌های اسلامی وجود دارند که یکی از عقود مورد استفاده آنها بر اساس قانون بانکداری بدون ربا عقد قرض‌الحسنه می‌باشد و همچنین صندوق‌های قرض‌الحسنه که با هدف رفع فقر تشکیل شده‌اند^{۱۸} نیز به ارائه تسهیلات خرد به فقرای نیازمند مشغول هستند، چه ضرورت و یا توجیه اقتصادی برای تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد می‌تواند قابل تصور باشد؟

در این قسمت تلاش می‌شود تا پاسخ به این سوال از طریق بررسی تطبیقی مهم‌ترین نقاط اشتراک و افتراق مؤسسه تأمین مالی خرد با بانک‌های فعال در کشور و همچنین صندوق‌های قرض‌الحسنه،

فقرایی که نیازهای مصرفی صرف دارند و فقرایی که نیازهای تولیدی داشته (فاقد سرمایه می‌باشند) تفاوت قائل می‌شود. از این رو تمرکز اصلی مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی بر توانمندسازی فقرا از راه تجمیع نمودن آنها و تلاش در جهت ارائه وام‌های تولیدی به آنها از طریق عقود مشارکتی و مبادله‌ای (با نرخ‌های سود پایین) می‌باشد. البته مؤسسه تأمین مالی خرد اسلامی به نیازهای مصرفی فقرا نیز توجه داشته و آنها را از طریق عقد قرض‌الحسنه مرتفع می‌کند، هر چند تمرکز اصلی مؤسسه تأمین مالی خرد اسلامی بر ارائه وام‌های مصرفی نیست.

به نظر می‌رسد تفکیک وام‌های مصرفی و تولیدی و عدم استفاده از عقد قرض در ارائه تسهیلات تولیدی، با اهداف نظام اقتصادی اسلام سازگاری بهتری داشته باشد، زیرا آنچه از مجموع آیات و روایات در باب قرض‌الحسنه به دست می‌آید آن است که در اسلام این نوع عقد به طور عمده برای تأمین نیازهای مصرفی فقرا ارائه شده است و دین اسلام برای فعالیت‌های تولیدی و تجاری، عقود مشارکتی و مبادله‌ای را ارائه نموده است که در آن نه تنها نیازهای تولیدی - تجاری دریافت‌کننده منابع مالی برطرف می‌شود، بلکه بخشی از سود فعالیت اقتصادی به تأمین مالی کننده نیز می‌رسد.^{۱۵}

۴. فراتر از قرض‌الحسنه در تأمین مالی خرد اسلامی^{۱۶}

به جرأت می‌توان گفت تجربه پرداخت قرض‌الحسنه در کشور به صورت غیرمتشکل (غیرمنسجم) سابقه‌ای به قدمت ورود اسلام به ایران دارد، اما نهادهای متشکل و منسجم در دریافت و پرداخت قرض‌الحسنه، به نحوی که وظیفه واسطه‌گری بین خیرین و نیازمندان را بر عهده داشته باشند، تقریباً در یک صد سال اخیر در کشور ایجاد گردیده‌اند. بررسی سیر تاریخی این نهادها نشان می‌دهد که می‌توان در مجموع تمامی نهادهایی را که در دوره اخیر به صورت منسجم به ارائه تسهیلات خرد بر اساس عقد قرض‌الحسنه پرداخته‌اند، به سه گروه زیر تقسیم نمود:

الف) نهادهای دولتی: بانک کشاورزی و پیشه و هنر، صندوق روستایی، صندوق‌های تعاونی، شرکت‌های تعاونی روستایی، بانک کشاورزی، طرح زینب کبری (س)، طرح ایران، طرح اشتغال زندانیان آزاد شده و طرح تسهیلات اشتغال‌زایی.

ب) نهادهای غیردولتی: صندوق‌های قرض‌الحسنه، کمیته

و قرض‌الحسنه استفاده می‌کند. از این رو مؤسسه با بانک‌های فعال در اقتصاد کشور که بر اساس قانون بانکداری بدون ربا^{۱۹} به فعالیت مشغول هستند، مشابهت پیدا کرده، اما با مؤسسات قرض‌الحسنه تفاوت دارد، زیرا بر اساس ماده ۲۲، «دستورالعمل اجرایی تأسیس، فعالیت و نظارت بر صندوق‌های قرض‌الحسنه»،^{۲۰} صندوق‌های قرض‌الحسنه تنها می‌توانند از عقد قرض‌الحسنه در تخصیص وجوهی که در اختیار دارند، استفاده نمایند.

ج) دریافت وثیقه و یا درخواست ضامن معتبر

در حال حاضر بانک‌های فعال در کشور و همچنین صندوق‌های قرض‌الحسنه از دو شیوه برای تضمین بازگشت وجوهی که بر اساس عقود مختلف در اختیار افراد قرار می‌دهند، استفاده می‌کنند. یکی دریافت وثایق معتبر و دیگری درخواست ضامن.^{۲۱} اما در مؤسسه تأمین مالی خرد، بر اساس ماهیتی که دارد، ایده وثیقه گروهی جایگزین موارد دیگر می‌شود، به این نحو که از افراد هیچ‌گونه درخواست وثیقه و یا ضامنی نمی‌شود، اما در مقابل لازم است هر فرد تلاش کند تا عضو یک گروه شده و از این طریق تسهیلات دریافت کند.^{۲۲} به جرأت می‌توان گفت ایده وثیقه گروهی، مهم‌ترین ویژگی مؤسسات تأمین مالی خرد می‌باشد که حتی در سطح بین‌المللی موفقیت خود را در تضمین بازپرداخت منابع اثبات نموده است، به نحوی که بر اساس آمارهای موجود، مؤسسات تأمین مالی خرد در اکثر موارد نرخ بازپرداخت بالاتری نسبت به بانک‌ها دارند. به عنوان نمونه، برخی تحقیقات نشان داده‌اند که میزان بازپرداخت وام‌ها در بانک گرامین بنگلادش (که به صورت گروهی وام می‌دهد) بالای ۹۸ درصد بوده است؛ به عبارت دیگر وام‌های معوق تنها دو درصد مجموع تسهیلات

در نظام اقتصاد اسلامی با توجه به نهادهایی مانند زکات و قرض‌الحسنه، مؤسسات تأمین مالی خرد می‌توانند به منظور حمایت از گروه‌های به شدت فقیر در موقعیت بهتری قرار گیرند

ارائه گردد. به نظر می‌رسد گرچه مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی با بانک‌ها و صندوق‌های قرض‌الحسنه مشابهت‌هایی دارند، اما در ابعاد مختلف با آنها تفاوت پیدا می‌کنند و این خود ضرورت اقتصادی تشکیل چنین مؤسساتی را توجیه می‌کند. در زیر به بررسی برخی از این ابعاد پرداخته می‌شود:

الف) ماهیت مؤسسه

همان‌طور که در جدول ۱ اشاره شده است، ماهیت مؤسسه تأمین مالی خرد اسلامی، غیرانتفاعی است، به این معنا که گرچه در الگوی پیشنهادی مؤسسه مذکور از عقود مشارکتی و مبادله‌ای نیز استفاده کرده و لذا درآمدهایی برایش ایجاد می‌گردد، اما بر اساس ماهیت، نمی‌تواند به تأمین مالی‌کنندگان خود و یا سپرده‌گذاران سودی بپردازد، بلکه لازم است از این وجوه جهت توسعه و پایدارسازی فعالیت‌های خود استفاده کند. مؤسسه تأمین مالی خرد اسلامی از این لحاظ با بانک‌های اسلامی تفاوت و با صندوق‌های قرض‌الحسنه مشابهت پیدا می‌کند.

ب) عقود مورد استفاده

همان‌طور که در بخش‌های قبل نیز اشاره شد، مؤسسه تأمین مالی خرد اسلامی در حوزه تخصیص منابع از عقود مشارکتی، مبادله‌ای

جدول ۱- مقایسه مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی با بانک‌ها و صندوق‌های قرض‌الحسنه

مؤسسه تأمین مالی خرد	مؤسسات قرض‌الحسنه	بانک‌های اسلامی	محورهای مقایسه
غیرانتفاعی	غیرانتفاعی	انتفاعی	۱. ماهیت مؤسسه
مبادله‌ای، مشارکتی و قرض‌الحسنه	قرض‌الحسنه	مبادله‌ای، مشارکتی و قرض‌الحسنه	۲. عقود مورد استفاده
ندارد	دارد	دارد	۳. دریافت وثیقه و یا ضامن فردی
دارد	ندارد	ندارد	۴. تسهیلات‌دهی گروهی
دارد	ندارد	ندارد	۵. تمایز بین تسهیلات مصرفی و تولیدی
دارد	ندارد	ندارد	۶. ارائه خدمات مشورتی و نظارت دائم مؤسسه بر فعالیت‌های تسهیلات‌گیرندگان

کشورها، بین فقرایی که نیازهای مصرفی صرف دارند و فقرایی که نیازهای تولیدی داشته (فاقد سرمایه می‌باشند) تفاوت قائل می‌شود.

(و) ارائه خدمات مشورتی و نظارت دائم مؤسسه بر فعالیت‌های تسهیلات‌گیرندگان

در حال حاضر نه در بانک‌های فعال در کشور و نه در صندوق‌های قرض‌الحسنه، خدمات مشاوره‌ای به افرادی که قصد قرض‌گرفتن دارند، ارائه نمی‌شود. همچنین بانک، پیگیر این نمی‌باشد که افراد وجوه دریافتی را در چه راهی به مصرف می‌رسانند و فقط به بازگشت اصل وجه قرض‌داده شده توجه دارد. این در حالی است که در تأمین مالی خرد، ارائه خدمات مشاوره‌ای (در رابطه با فرصت‌های اقتصادی، قوانین و غیره) به فقرایی که توانایی فعالیت‌های اقتصادی را دارند (به منظور توانمندسازی آنان)، امری حتمی و مهم تلقی گردیده و همچنین ناظر مؤسسه ضمن برگزاری جلسات متعدد با اعضای گروه، بر این مطلب که تسهیلات در محل‌های مورد توافق به استفاده رسیده است، نظارت می‌نماید (مافی، ۱۳۸۷، ص ۵۴).

نکته قابل ذکر این است که مسأله نظارت در تأمین مالی خرد حداقل به دو دلیل کم‌هزینه‌تر از نظارت در بانک‌های اسلامی است: اولاً، به دلیل استفاده از ایده فشار گروهی، اعضای گروه، خود بر یکدیگر نظارت خواهند داشت تا وجوه دریافتی به درستی استفاده شده و بازپرداخت گردد، زیرا در غیر این صورت، سایر اعضا از دریافت تسهیلات در مرحله بعد محروم می‌شوند. ثانیاً، با توجه به اینکه نظارت بر افراد منفرد نبوده و بلکه گروهی است، هزینه نظارت بر اساس اصل اقتصادی صرفه‌های مقیاس^{۳۴} کمتر می‌باشد. همچنین به دلیل خرد بودن پروژه، یک ناظر می‌تواند به طور همزمان، وظیفه ارائه خدمات

ارائه شده توسط این مؤسسه را تشکیل می‌دهد (مافی، ۱۳۸۷، ص ۵۰۸).

(د) تسهیلات‌دهی به صورت گروهی

در حال حاضر هیچ یک از بانک‌های کشور و یا صندوق‌های قرض‌الحسنه رسمی که در کشور حضور دارند، به صورت گروهی تسهیلات اعطا نمی‌نمایند.^{۳۳} اما در الگوی پیشنهادی تمامی تسهیلات مصرفی و غیرمصرفی به صورت گروهی ارائه شده و اعضای گروه تعهد بازپرداخت یکدیگر را بر عهده می‌گیرند. با انجام این کار فقرایی که به هیچ‌گونه وثیقه یا ضامنی دسترسی ندارند، بازهم می‌توانند از خدمات مالی مؤسسه تأمین مالی خرد اسلامی استفاده کنند.

(ه) تفکیک تسهیلات تولیدی و مصرفی

در حال حاضر بانک‌های فعال در کشور و همچنین مؤسسات قرض‌الحسنه، هنگام اعطای تسهیلات به افراد، معمولاً به این مطلب که این تسهیلات با اهداف مصرفی دریافت می‌شود و یا قرار است فرد از این وام به عنوان سرمایه استفاده کرده و تلاش کند در آینده کالا یا خدمتی ارائه نماید، تمایزی قائل نمی‌شوند، اما در مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی، بر اساس تجربه تأمین مالی خرد متعارف در سایر

مؤسسه تأمین مالی خرد اسلامی، بین فقرایی که نیازهای مصرفی صرف دارند و فقرایی که نیازهای تولیدی داشته (فاقد سرمایه می‌باشند) تفاوت قائل می‌شود

مشورتی و همچنین نظارت را بر روی چند گروه انجام دهد (مافی، ۱۳۸۷، ص ۲۲۰).

۶. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

واقعیت آن است که نظام بانکداری اسلامی در ایران و در سطح جهان، بر حل مشکلات فقهی و اجرایی خود متمرکز شده و از اهداف اجتماعی، انسانی و اسلامی مانند عدالت، کاهش نابرابری‌های ناصحیح اجتماعی، رفع فقر و تقویت رضایت اجتماعی دور شده است. تجربه تأمین مالی خرد متعارف می‌تواند با انجام اصلاحات و تعدیلات مورد نیاز، یکی از نهادهایی باشد که توانایی آن را دارد که در نظام بانکداری اسلامی در کشور مورد استفاده قرار گرفته و به بانک‌های اسلامی در جهت انجام وظایف اجتماعی که دارند، کمک کند.

تجربیات ۳۲ ساله مؤسسات تأمین مالی خرد از زمانی که دکتر یونس اعطای مقادیر کوچک وام در بنگلادش را آغاز نمود، نشان داد که تأمین مالی خرد، راهی برای حل مشکل فقر برای بسیاری از فقراست. صنعت تأمین مالی خرد، دسترسی به سیستم مالی را برای میلیون‌ها مشتری، که سابقاً به دلیل آنکه فقیر بودند و یا وثیقه مناسب برای ضمانت وامشان نداشتند از دریافت تسهیلات محروم شده بودند، فراهم کرده است. علی‌رغم موفقیت تأمین مالی خرد متعارف، انتقادهایی نیز به این روش وارد است؛ در رأس این انتقادات شبهه استفاده از تأمین مالی بهره‌ای (ربوی) است. مشکل ربوی بودن تأمین مالی خرد متعارف در کنار سایر چالش‌ها، ضرورت استفاده از ظرفیت‌های نظام بانکداری اسلامی در استفاده از این ابزار را حتمی می‌سازد.

این تحقیق تلاش دارد تا ابعاد و ویژگی‌های مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی و تفاوت‌های اصلی این مؤسسات با بانک‌های اسلامی و صندوق‌های قرض‌الحسنه را برجسته نماید. به نظر می‌رسد تقویت جایگاه این دسته از مؤسسات در کشور، می‌تواند زمینه‌های تقویت عدالت و رضایت اجتماعی در نظام بانکی را فراهم نموده و دستیابی به اهداف تعیین شده را تسهیل نماید. با توجه به مباحث مطرح شده، پیشنهادهای زیر قابل ارائه می‌باشند:

۱- بانک مرکزی همگام با مؤسسات پژوهشی، ضمن بررسی تجارب موفق بین‌المللی در زمینه تأمین مالی خرد، الگوی اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی، متناسب با شرایط کشور را تدوین نموده و در جهت کاربردی نمودن آن تلاش کند.

۲- بانک مرکزی زمینه‌های قانونی و انگیزشی لازم به منظور تبدیل برخی از صندوق‌های قرض‌الحسنه فعلی به مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی (بر اساس ویژگی‌هایی چون وام‌دهی گروهی) را فراهم نماید.

۳- پیش از انجام هر نوع تحولی در موضوع تأمین مالی خرد، لازم است از طریق نمونه‌گیری‌های هدفمند، میزان نیاز و دسترسی گروه‌های درآمدی (به ویژه گروه‌های پایین) به خدمات مالی مشخص شود. در این ارزیابی لازم است بین فقرایی که نیاز به وام‌های مصرفی دارند و فقرایی که نیاز به وام‌های تولیدی خرد دارند، تفکیک صورت گیرد.

۴- لازم است اولویت تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی به مناطقی از کشور اختصاص یابد که بیشتر در فقر و محرومیت بوده و همچنین دسترسی کمتری به خدمات مالی بانک‌ها دارند.

۵- در حال حاضر قوانین موجود زمینه‌های فعالیت مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی را فراهم نمی‌کنند. در واقع بررسی دو آیین‌نامه که مرتبط با تأمین مالی خرد می‌باشند، یعنی «دستورالعمل اجرایی تأسیس، فعالیت و نظارت بر صندوق‌های قرض‌الحسنه» و «دستورالعمل تأسیس و فعالیت بانک‌های قرض‌الحسنه و نظارت بر آنها»، نشان می‌دهد که این آیین‌نامه‌ها مناسب با مؤسسات تأمین مالی خرد نبوده و لذا پیشنهاد می‌شود دولت محترم همگام با بانک مرکزی، آیین‌نامه و دستورالعمل اجرایی تأسیس، فعالیت و نظارت بر مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی را نیز به تصویب برساند و یا اینکه قوانین موجود را به نحوی اصلاح کند که اجازه فعالیت به مؤسسات تأمین مالی خرد را نیز بدهد.

۶- با توجه به همپوشانی وظایف و کارویژه‌های تعریف شده برای بانک قرض‌الحسنه با صندوق‌های قرض‌الحسنه، پیشنهاد می‌شود اقدامات لازم جهت تبدیل بانک قرض‌الحسنه به مؤسسه تأمین مالی خرد اسلامی فراهم گردد.

۷- مناسب است که مسأله تأمین مالی خرد اسلامی، به عنوان یکی از محورهای اصلی طرح تحول نظام بانکی که قرار است در سال ۱۳۹۰ ارائه شود، مورد توجه قرار گیرد.

پی‌نوشت‌ها:

منابع و مأخذ

فارسی

صدیقی، محمد نجات‌الله. (۱۳۸۷). *ربا، بهره بانکی و حکمت تحریم آن در اسلام*. (حسین میسمی، مترجم). تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

طلحیانی، مهدی. (۱۳۸۵). *تأمین مالی خرد در ایران و راه‌های توسعه آن با رویکردی اسلامی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده اقتصاد و معارف اسلامی، دانشگاه امام صادق (ع).

مافی، فرزانه. (۱۳۸۷). *اعتبارات خرد؛ تجارب، ملاحظات و راهبردها*. تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.

موسویان، سید عباس. (۱۳۸۳). *بانکداری اسلامی*. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی. موسویان، سید عباس. (۱۳۸۶). *ابزارهای مالی اسلامی*. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

انگلیسی

Ahmed, Habib. (2009). *Waqf-Based MicroFinance: Realizing The Social Role of Islamic Finance*. Paper presented in the International Seminar on, *Integrating Awqaf in the Islamic Financial Sector*, Singapore.

Kaleem, A. & Ahmed, S. (2009). *The Quran and Poverty Alleviation: A Theoretical Model for Charity-Based Islamic Microfinance Institutions*. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 9, 4-15.

Karanshaw, H. (2007). *Finance Plus: A Model for the Activation of Microfinance and Medium Finance*. Paper Presented at the *1st International Conference on Inclusive Islamic Financial Sector Development*. University Brunei, Darussalam, April 17-19.

Mannan, M. A. (2007). *Alternative Micro-credit Models in Bangladesh: A comparative Analysis Between Grameen Bank and Social Investment Bank Limited: Myths and realities*. Paper Presented at the *1st International Conference on Inclusive Islamic Financial Sector Development*. University Brunei, Darussalam, April 17-19.

Smolo, E. (2007). *Microcrediting in Islam*. Paper Presented at IIUM *International Conference on Islamic Banking and Finance*. Organized by IIUM Institute of Islamic Banking and Finance (IiBF), Kuala Lumpur, Malaysia.

- 1- Micro Finance
- 2- Credit Worthiness
- 3- Kaleem and Ahmed

۴- برخی از تحقیقات به خوبی تجربه تأمین مالی خرد در کشورهای مختلف از جمله بنگلادش، مصر، هند، پاکستان، مالزی، چین، اردن، قرقیزستان، مالزی و غیره را مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌اند (مافی، ۱۳۸۷، ص ۳).

- 5- Group Lending
- 6- Peer Pressure
- 7- Start or Maintenance
- 8- Smolo
- 9- Mannan

۱۰- در این مقاله الگوی تأمین مالی خرد اسلامی در چارچوب مدل بانکداری بدون ربای شیعی و ایرانی (قانون بانکداری بدون ربا) طرح می‌شود. اما این الگو، تنها الگوی این نوع بانکداری نیست، بلکه میان الگوهای مختلف بر اساس اختلافات فقهی که بین مذاهب اسلامی وجود دارد، تفاوت‌هایی دیده می‌شود. مثلاً در حالی که طبق فقه اهل تسنن عقد مضاربه عقدی موسع و عام می‌باشد، بر اساس فقه شیعه و قانون عملیات بانکی ایران مضاربه تنها در بخش تخصیص منابع، آن هم برای بخش بازرگانی کاربرد دارد. در واقع در این الگو مضاربه عقدی مضیق است (موسویان، ۱۳۸۳، ص ۷). به هر حال می‌توان مباحث مطرح‌شده در این مقاله را در قالب دیگر الگوهای بانکداری اسلامی نیز بررسی کرد. واضح است که انجام این کار تغییر اساسی در تحلیل‌های انجام‌شده، ایجاد نمی‌کند.

۱۱- معمولاً در عمل، بازدهی این عقود با اتخاذ تمهیداتی ثابت می‌گردد، در واقع مشابه عقود گروه دوم می‌گردند (موسویان، ۱۳۸۳، ص ۱۸۷). با توجه به این مطلب، می‌توان گروه دوم و سوم را عقود مبادله‌ای با بازدهی ثابت در نظر گرفت.

۱۲- هر یک از این موارد در فقه شیعی دارای ضوابط مشخص و متفاوتی می‌باشند که لازم است مؤسسه تأمین مالی خرد به آن توجه داشته باشد.

- 13- The Poorest of the Poor
- 14- Karanshaw

۱۵- بر اساس ضوابط فقهی و نیز قانون بانکداری بدون ربا و دستورالعمل اجرایی تأسیس، فعالیت و نظارت بر صندوق‌های قرض‌الحسنه، عقد قرض، تملیکی بوده و می‌تواند برای نیازهای تولیدی هم به‌کار رود، اما بحث آن است که خاستگاه تاریخی این ابزار مالی اسلامی، بیشتر رفع نیازهای مصرفی بوده است (مکروه‌بودن قرض گرفتن برای قرض‌گیرنده نیز شاهدی بر این ادعاست). این امر باعث شده است که برخی از محققین مانند آیت‌الله بجنوردی، آیت‌الله صائمی و دکتر کاتوزیان، ربای محرم در اسلام را مخصوص حالت غالب آن، یعنی نیازهای مصرفی بدانند، گرچه این دیدگاه مورد اشکال قرار گرفته و برخی شواهد تاریخی و روایی در رد آن ارائه شده است (موسویان، ۱۳۸۶، ص ۱۵۵). اما می‌توان به این نتیجه رسید که در تاریخ اسلام، عقود مشارکتی و مبادله‌ای بیشتر برای رفع نیازهای غیرمصرفی افراد و عقد قرض‌الحسنه، بیشتر به منظور رفع نیازهای مصرفی افراد مورد استفاده بوده است.

۱۶- بررسی مسأله قرض‌الحسنه در کشور و تحلیل تجارب مختلفی که در این زمینه وجود داشته و دارد، خارج از حوصله این تحقیق بوده و می‌تواند به عنوان موضوعی برای تحقیقات آینده مطرح باشد. در این قسمت تنها در حد نیاز و با توجه به عنوان تحقیق به مسأله قرض‌الحسنه پرداخته می‌شود.

۱۷- در هر گروه تنها به مهم‌ترین مؤسسات اشاره شده است. به منظور دریافت اطلاعات در رابطه با سایر مؤسساتی که به لحاظ تاریخی در بحث قرض‌الحسنه در کشور فعال بوده‌اند و یا مطالعه بیشتر در رابطه با مؤسسات مذکور در گروه‌های مختلف، می‌توان به منابع مرتبط مراجعه نمود (مافی، ۱۳۸۷، ص ۲۲).

۱۸- برخی تحقیقات تعداد صندوق‌های قرض‌الحسنه موجود در کشور را تا ۷۰۰۰ صندوق برشمردند (موسویان، ۱۳۸۳، ص ۱۲).

۱۹- متن قانون بانکداری بدون ربا، موجود در سایت بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران به آدرس: <http://www.cbi.ir>

۲۰- دستورالعمل اجرایی تأسیس، فعالیت و نظارت بر صندوق‌های قرض‌الحسنه، موجود در سایت بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران به آدرس: <http://www.cbi.ir>

۲۱- قانون بانکداری بدون ربا و دستورالعمل اجرایی تأسیس، فعالیت و نظارت بر صندوق‌های قرض‌الحسنه، اجازه دریافت ضامن و وثیقه را به بانک‌ها و مؤسسات قرض‌الحسنه می‌دهد، اما در رابطه با وام‌دهی گروهی و دریافت تعهد طرفین (وام‌دهی گروهی) به عنوان وثیقه ساکت است.

۲۲- در رابطه با وثایق دریافتی توسط صندوق‌های قرض‌الحسنه این نکته قابل ذکر است که با توجه به خرد بودن حجم وام، به اجرا گذاشتن وثایق و تحمل هزینه‌های مرتبط، اصلاً مقرون به صرفه نمی‌باشد.

۲۳- قانون بانکداری بدون ربا و دستورالعمل اجرایی تأسیس، فعالیت و نظارت بر صندوق‌های قرض‌الحسنه در این رابطه ساکت است.

- 24- Economies of scale